

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՕԾՄԱՆ ԾԻՍԱԿԱՐԳՆ ԸՍՏ «ՄԱՇՏՈՅ» ԾԻՍԱՄԱՏՅԱՆՆԵՐԻ

THE CATHOLICOS ORDINATION AND CONSECRATION RITE ACCORDING TO THE MASHTOTS TSISAMATIANS (Mashtots Ritual Books)

РИТУАЛ ХИРОТОНИИ И ПОМАЗАНИЯ КАТОЛИКОСА ПО РИТУАЛЬНОЙ КНИГЕ «МАШТОЦ»

Եղիշե Սարգսյան
Yeghishe Sargsyan
Егише Саргсян

Գևորգյան հոգևոր ճեմարան (Աստվածաբանական համալսարան) Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, Հայաստան
Gevorgyan Theological Seminary (Theological University), Mother See of Holy Etchmiadzin, Armenia
Духовная семинария Геворкян (Духовный университет), Первопрестольный Святой Эчмиадзин, Армения

gevorgianseminary@gmail.com

Ներկայացվել է՝ 23.11.2024, գրախոսվել է՝ 26.11.2024, ընդունվել է՝ 18.04.2025

Received: 23.11.2024; Revised: 26.11.2024; Accepted: 18.04.2025

Представлено: 23.11.2024; рецензировано: 26.11.2024; принято: 18.04.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.1-116

Ամփոփում – Հայ եկեղեցու ծիսական կարևոր արարողակարգերից մեկն է Կաթողիկոսական ձեռնադրությունը և օծումը: Այն դարերի ընթացքում անցել է զարգացման տարբեր շրջափուլեր: Սույն ծիսակարգի վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ կան «Մաշտոց» ծիսամատյաններում: Այս ծիսամատյանը բովանդակող ձեռագրերի քննության շնորհիվ հոդվածում լուսաբանվել են առանցքային ու կարևոր որոշ հարցերի պատասխաններ, այդ թվում՝ կաթողիկոսական ձեռնադրության ծիսակարգի փոփոխություններն ու բարեփոխումները: «Մաշտոց» ծիսարանների ուսումնասիրությամբ քննվել են նաև կաթողիկոսական օծման ծիսակարգն ու ծիսամատյաններ օծման մուտք գործելու հնարավոր ժամանակը, բացահայտվել այն հեղինակները, որոնք խմբագրել և բարեփոխել են կաթողիկոսական ձեռնադրության ու օծման ձեռը: Մատենագրական երկերում հայրապետական ձեռնադրության ծիսակարգի վերաբերյալ առկա հիշատակությունները մինչև XII/XIII դար սակավ են և ծիսական մանրամասն նկարագրություններից զուրկ, այդ պատճառով առանձնահատուկ քննության և լուսաբանման են արժանացել հատկապես ձեռագիր «Մաշտոց» ծիսարանները: Կարևոր է արձանագրել, որ մանրամասն քննության են ենթարկվել մինչ այժմ չուսումնասիրված որոշ ձեռագիր «Մաշտոց» ծիսամատյաններ, որոնք արժեքավոր են խնդրո առարկա նյութի արդունավետ հետազոտության համար: Խնդրո առարկա նյութի հետազոտության արդյունքները կարևոր

նշանակություն ունեն կաթողիկոսական արդի ծեսի հիմքերը վեր հանելու տեսանկյունից: Ձեռագրերի և դրանցում առկա հիշատակարանների քննության արդյունքների հիման վրա կարևոր է մատնանշել, որ Կաթողիկոսական ձեռնադրության ծիսակարգը զգալիորեն բարեփոխվել և խմբագրվել է Ղազար Ա. Զահկեցու (1737–1751 թթ.) ջանքերով, և արդի ծիսակարգը հիմնված է վերջինիս կողմից բարեփոխած ձեռագրի վրա:

Abstract – Catholicos ordination and consecration is one of the supreme ceremonial procedures of the Armenian Church. It has gone through various stages of development over centuries. The remarkable information concerning the mentioned ritual exists in the "Mashtots" Ritual Books. As a result of the manuscript examination it becomes obvious that the ritual book gives answers to some key points and covers important questions, including the changes and reforms of the Catholicos ordination ritual. With the help of the "Mashtots" rites, issues on the rite of the Catholicos consecration and the possible time of entry of the consecration into the rites as well as the authors, who edited and reformed the rites of the Catholicos ordination and consecration, were also examined. In the bibliographic works, the existing references to the rite of the Catholicos ordination until the 12th–13th centuries are few and deprived of detailed ritual descriptions. Therefore, the handwritten "Mashtots" rites deserve special examination and explanation. It is important to note that several previously unstudied manuscript "Mashtots" ritual books have been thoroughly examined, which are valuable for the effective investigation of the subject matter. The findings of the present study hold significant importance for uncovering the foundations of the contemporary Catholicos rite. Based on the examination of the manuscripts and the commemorative notes contained therein, it is essential to highlight that the ordination rite of the Catholicos underwent substantial revision and editing through the efforts of Catholicos Lazar A Jakhetsi (1737–1751), and the modern rite is based on the manuscript reformed by him.

Аннотация – Рукоположение (хиротония) и помазание католикоса является одним из наиважнейших церемониальных процедур Армянской церкви. Интересные сведения об этом ритуале находим в книге ритуалов и обрядов «Маштоц». Изучение рукописей, вошедших в эту книгу, дает ответы на ряд ключевых вопросов, в том числе и на вопросы, касающиеся изменений и реформ самого ритуала рукоположения католикоса. Книга содержит сведения о процедуре помазания католикоса, о том, когда хиротония стала обрядом; в ней упомянуты авторы, редактировавшие и реформировавшие обряды хиротонии и помазания католикоса. Поскольку имеющиеся в библиографических трудах упоминания об обряде рукоположения католикоса до XII–XIII вв. весьма скудны, то заслуживают особого рассмотрения и освещения именно рукописные ритуальные книги «Маштоц». Важно отметить, что были подвергнуты детальному изучению некоторые ранее не исследованные ритуальные книги, которые представляют ценность для продуктивного анализа рассматриваемого материала. Полученные результаты имеют важное значение с точки зрения выявления основ современного обряда рукоположения католикоса. На основе анализа рукописей и содержащихся в них помет следует указать, что ритуал рукоположения католикоса был существенно реформирован и отредактирован Лазарем А. Джакеци (1737–1751 гг.), и современное чинопоследование основано на рукописи, реформированной им.

Հիմնաբառեր – ծիսամատյան, ձեռնադրություն, օծում, Զահկեցի, ձեռագիր:

Keywords – Ritual Book, Ordination, Consecration, Jahketsi, manuscript.

Ключевые слова – ритуальная книга, рукоположение, помазание, Джакеци, рукопись.

Ներածություն

Կաթողիկոսական ձեռնադրության ծեսի ընթացակարգի մասին ամբողջական պատկերացում կարելի է կազմել XIV դարից սկսած, քանի որ ամենահին Կաթողիկոսական ձեռնադրության կանոններն արձանագրված են XIV դարի ձեռագիր «Մաշտոց» ծիսարաններում, իսկ մինչև XIV դար եղած մատենագրական երկերում առկա հիշատակությունները կցկտուր են և զուրկ ծիսական ընթացակարգի նկարագրություններից: Մատենագիրներն ամենեկին նպատակ չեն հետապնդել նշելու ձեռնադրության ընթացքը, այդ պատճառով «Մաշտոց» ծիսարանները համարվում են բացառիկ սկզբնաղբյուրներ Կաթողիկոսական ձեռնադրության կանոնի քննության համար: XIV դարից մինչև XIX դարի սկիզբ «Մաշտոց» ձեռագրերում արձանագրված է Կաթողիկոսական ձեռնադրության կանոնը: Սույն ծիսակարգի ուսումնասիրության համար քննության են ենթարկվել ինչպես Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտում (ՄՄ) պահվող ձեռագրեր, այնպես էլ Անթիլիասում, Վենետիկում և այլ վայրերում պահվող ձեռագիր «Մաշտոց» ծիսարաններ: Որպես հիմք է ներկայացվում ամենահին՝ Անթիլիասի Հ^մ 9, այն է՝ Սսի «Մայր Մաշտոցում» (տե՛ս ԱՄ ձեռ. Հ^մ 9, «Սոյ Մայր Մաշտոց», 1311, 40ա-141ա) առկա ձեռնադրության կանոնը: Պետք է նշել, որ հընթացս մեր ուսումնասիրության, 1311-ից առաջ թվագրվող այս ձեռագիր «Մաշտոցից» հետո ժամանակագրական առումով նկատի ենք ունեցել հաջորդաբար գրված հին ձեռագրեր՝ Վենետիկում պահվող՝ 1345 թ. Հ^մ 1173 (տե՛ս ՎՄ ձեռ. Հ^մ 1173, 1345, 389բ-400բ) և 1364 թ.-ի Հ^մ 960 (տե՛ս ՎՄ ձեռ. Հ^մ 960, 1364, 31բ-47բ) «Մաշտոցները»: Այս ձեռագրերն իրենց հնությամբ դարձյալ կարևոր տեղ են զբաղեցնում խնդրո առարկա նյութի շրջանակում, սակայն կաթողիկոսական ձեռնադրության ծիսակատարման և բովանդակային առումով դրանք կրկնությունն են ամենահին ձեռագրի՝ Սսի Մայր Մաշտոցի: Բացի վերոհիշյալ ձեռագրերից, ծիսաստվածաբանական տեսնակյունից քննության ենք առել Երևանի Մատենադարանում պահվող, 1461 թ. էջմիածնում գրված ձեռ. Հ^մ 4997 «Հայրապետական Մաշտոցը» (տե՛ս ՄՄ ձեռ. Հ^մ 4997, 1461, 50բ-74բ) և 1738 թ. Ղազար Ա. Զահկեցու (1737–1751 թթ.) պատվերով էջմիածնում գրված, բովանդակային առումով նախորդ ձեռագրերից բավականին տարբերվող, խմբագրված և բարեփոխված Հ^մ 1221 և Հ^մ 1226 «Մաշտոց» ձեռագրերը (տե՛ս ՄՄ ձեռ. Հ^մ 1221, 1738, 7ա-21ա, ՄՄ ձեռ. Հ^մ 1226, 1738, 4ա-18ա: Այս երկու «Ձեռնադրության Մաշտոցները», ըստ Հ^մ 1226 ձեռագրի հիշատակարանի հաղորդած տվյալների, բացառապես նույնն են, տե՛ս ձեռ. Հ^մ 1226, 81բ: Պատվիրատուն Ղազար Ա. Զահկեցի կաթողիկոսն է (1737–1751), իսկ գրիչը՝ Հովհաննես սարկավագը: Հմտ. Քյոշկերեան, Սուքիասեան, Քեօսէեան 2004, 769–772, 781–784): Հ^մ 1221 և Հ^մ 1226 ձեռագիր «Մաշտոցները» եկեղեցական մատենագրության և ծիսական աստվածաբանության տեսանկյունից կարևոր սկզբնաղբյուրներ են, որոնց լուսաբանումը կփորձենք ներկայացնել

ստորև: Կարևոր սկզբնաղբյուրներից են նաև 1779 թ. Էջմիածնում Սիմեոն Ա. Երևանցու (1763–1780 թթ.) պատվերով գրված Հ^{մր} 2891 և Հ^{մր} 2892 ձեռագրերը (տե՛ս ՄՄ ձեռ. Հ^{մր} 2891, 1779, 3ա-18բ, ՄՄ ձեռ. Հ^{մր} 2892, 1779, 5ա-19բ): XIV դարից մինչև 1738 թ. ընկած ժամանակահատվածում ձեռագրերում առկա Կաթողիկոսական ձեռնադրության ծեսը, համեմատած Սսի Հ^{մր} 9 և Էջմիածնի Հ^{մր} 4997 «Մաշտոցների», նույնաբովանդակ է, օրինակ, հմմտ.՝ ձեռագրեր Հ^{մր} 1173 (հմմտ. ՎՄ ձեռ. Հ^{մր} 1173, 1345, 389բ-400բ), Հ^{մր} 960 (հմմտ. ՎՄ ձեռ. Հ^{մր} 960, 1364, 31բ-47բ), Հ^{մր} 5702 (հմմտ. ՄՄ ձեռ. Հ^{մր} 5702, 1471, 150-212), Հ^{մր} 1084 (հմմտ. ՄՄ ձեռ. Հ^{մր} 1084, 1498, 43բ-63ա), Հ^{մր} 998 (հմմտ. ՄՄ ձեռ. Հ^{մր} 998, 1546, 239ա-249ա), Հ^{մր} 1043 (հմմտ. ՄՄ ձեռ. Հ^{մր} 1043, ԺԶ. դար, 53ա-77ա), Հ^{մր} 1088 (հմմտ. ՄՄ ձեռ. Հ^{մր} 1088, 1616, 8ա-38ա), Հ^{մր} 953 (հմմտ. ՄՄ ձեռ. Հ^{մր} 953, 1651-1656, 446ա-458ա) և այլն:

Կաթողիկոսական ձեռնադրության ծիսակարգն ամենահին ձեռագիր «Մաշտոցում»

Կաթողիկոսական ձեռնադրության ծիսակարգը տարբեր ձեռագրերում զանազան անվանումներով է հիշատակվում: Օրինակ, ամենահին՝ Հ^{մր} 9 «Մաշտոց» ձեռագրում կանոնը կոչվում է «Կանովն կաթողիկոս ձեռնադրելոյ» (տե՛ս ԱՄ ձեռ. Հ^{մր} 9, 140 ա), ձեռ. Հ^{մր} 4997 «Մաշտոցում»՝ «Կանովն Յորժամ Կաթողիկոս ձեռնադրեն Ամենայն Հայոց» (տե՛ս ՄՄ ձեռ. Հ^{մր} 4997, 1461, 51ա), Հ^{մր} 1221 «Մաշտոցում»՝ «Կանոն Կաթողիկոս Ձեռնադրելոյ» (տե՛ս ՄՄ ձեռ. Հ^{մր} 1221, 1738, 7ա): 1876 թ. տպագիր «Մաշտոցում» կանոնը կոչվում է «Կանոն ձեռնադրութեան եւ օծման Կաթողիկոսի եւ Հայրապետի Ամենայն Հայոց» (տե՛ս Կանոն ձեռնադրութեան եւ օծման կաթողիկոսի 1876, 3):

Կաթողիկոսական ձեռնադրության կանոնը բաղկացած է ծիսական ցուցումներից, քարոզներից, աղոթքներից և շարականներից: Անթիլիասում պահվող 1311 թ. գրված Հ^{մր} 9 ձեռագրի քննության հիման վրա կատարվել են ծիսակարգի կառուցվածքային բաժանումներ, ըստ այդմ՝ կառուցվածքը հետևյալ տեսքն ունի.

«Կանովն կաթողիկոս ձեռնադրելոյ»

(ծիսակարգի միավորները)

- Կանոնի սկիզբ, Ընտրության կարգ – «*Յորժամ հանդերձեալ լինին... Նախ ընտրել պարտ է...*» (ԱՄ, ձեռ. Հ^{մր} 9, 1311, 140 ա):
- Հսկման կարգ – «*Իսկ յեպ այսորիկ հսկումն լինիցի...*» (ԱՄ, ձեռ. Հ^{մր} 9, 1311, 140 ա):
- Ընծայման կամ հարցատվության կարգ (ինչպես եպիսկոպոսական ձեռնադրության մեջ է՝ ատյանում, պատարագի սկզբում) – «*...խնդրեն լընտրելոյն հարցաքննութեամբ վարուց եւ գործոց նորա...*» (ԱՄ, ձեռ. Հ^{մր} 9, 1311, 140բ-141ա):
- Սաղմոս ՁԸ. (բարձրանում են խորան) – «*Ձողորմութիւնս քո Տէր յաւիտեան*» (ԱՄ, ձեռ. Հ^{մր} 9, 1311, 141ա):
- Քարոզ – «*Աղաչեսցուք զմարդասէրն Աստուած*» (ԱՄ ձեռ. Հ^{մր} 9, 1311, 141ա):
- Աղոթք (բանածև) – «*Աստուածային եւ երկնաւոր շնորհք*» (ԱՄ ձեռ. Հ^{մր} 9, 1311, 141բ-142ա):

- Ձեռնադրության աղոթք (բանաձև) – «Ես դենմ ձեռս ի վերայ...» (ԱՄ ձեռ. Հ^մ 9, 1311, 142ա):
 - Աղոթք – «Գոհանամք զքէն Աստուած» (ԱՄ ձեռ. Հ^մ 9, 1311, 142 բ):
 - Աստվածաշնչյան ընթերցումներ, Սաղմոս, Ավետարան (Սաղմոս Ճլա (131). «Յիշեա՛, Տէ՛ր, զԴաւիթ.», Ընթերցումներ՝ Յելից ԻԸ. 1–29, Ա Թագ. Բ. 18–21, Բ Թագ. Բ. 3–10, Եզեկիել ԽԴ. 17–21, Եսայի ԿԱ. 6–11, Ա. Պետրոս Բ 1–9, Սաղմ. ՃԺԷ (117). «Խոստովան եղերոք Տեառն. Զի բարի է», Մատթ. ԺԶ. 13–20) (ԱՄ ձեռ. Հ^մ 9, 1311, 150ա–162բ):
 - Քարոզ – «Աստուած մեծ եւ սքանչելագործ», ըստ ցուցումի, այս քարոզը պետք է երգեն մեկ կամ երկու եպիսկոպոսներ (ԱՄ ձեռ. Հ^մ 9, 1311, 162բ):
 - Աղոթք – «Տէր Աստուած արարիչ ամենայն արարածոց» (ԱՄ ձեռ. Հ^մ 9, 1311, 165ա):
 - Զգեստավորման կարգ – «Եւ ապա զգեցուցանեն զգեստ սպիտակ բոլորաստորոտ ի ներքոյ, եւ յաջ, եւ յահեակ կողման ագանելեացն ծիրանի կամ սեաւ...» (ԱՄ ձեռ. Հ^մ 9, 1311, 176ա–176բ):
 - Գահակալության արարողություն, շարականներ (ձեռնադրության ավարտ) – «Եւ ապա նստուցանեն յաթոռ եւ առհասարակ ամենեքեան քահանայքն եւ ժողովորդն համբուրեն զաջն», շարական՝ «Այսար ուրախացեալ», «Եւ որք արժանաւորեցայք» (ԱՄ ձեռ. Հ^մ 9, 1311, 176բ–177ա):
 - Պատարագի սկիզբ – «Եւ յորժամ սկիզբն առնէ հայրապետն պատարագին» (ԱՄ ձեռ. Հ^մ 9, 1311, 177ա–177բ):
 - Աստվածաշնչյան ընթերցումներ – (Սաղմոս ԻԲ, Ա. Պետրոս, Ե. 1–10, Հովհաննեսի ավետարան ԻԱ. 15–19) (ԱՄ ձեռ. Հ^մ 9, 1311, 178ա–181ա):
 - Կանոնի ավարտ, շարական «Այսար ուրախացեալ ցնծան», ձեռագրի գրման ժամանակաշրջանի հիշատակարան (ԱՄ ձեռ. Հ^մ 9, 1311, 181ա):
- Այսպիսով, Անթիլիասում պահվող Հ^մ 9 ամենաին ձեռագրում Կաթողիկոսական ձեռնադրության կանոնը վերոհիշյալ կառուցվածքն ու ծիսական միավորներն է պարունակում:

Կաթողիկոսական ձեռնադրության ծիսակարգը՝ համեմատությամբ Հ^մ 9, Հ^մ 4997, Հ^մ 1221 «Մաշտոց» ձեռագրերի և 1876 թ. տպագիր «Մաշտոցի»

Ստորև պատկերվող աղյուսակում ներկայացվում է առանցքային նշանակություն ունեցող երեք ձեռագրերում և 1876 թ. տպված «Մաշտոցում» առկա կաթողիկոսական ձեռնադրության կանոնը՝ զուգադիր համեմատական և ծիսաստվածաբանական քննությամբ: Սույն աղյուսակով ավելի պարզ և ակներև են դառնում ձեռնադրության կարգի նմանություններն ու տարբերությունները, ծիսակարգի զարգացումը և փոփոխությունները:

Աղյուսակ 1

Կաթողիկոսական ձեռնադրության կանոնի միավորները՝ համեմատությամբ
3 հիմք ձեռագրերի (ձեռագիր՝ Հ^մ 9, Հ^մ 4997 և Հ^մ 1221) և 1 տպագիր արդի
ծիսակարգի (1876 թ. տպագիր «Մաշտոց»)

Ձեռագիր Հ ^մ 9, Սիս, 1311 թ. առաջ	Ձեռագիր Հ ^մ 4997, Էջմիածին, 1461 թ.	Ձեռագիր Հ ^մ 1221, Էջմիածին, 1738 թ.	1876 թ.-ի տպագիր «Մաշտոց», Էջմիածին
«Կանովն կաթողիկոս ձեռնադրելոյ»	«Կանովն Յորժամ Կաթողիկոս ձեռնադրեն Ամենայն Հայոց»	«Կանոն Կաթողիկոս ձեռնադրելոյ»	«Կանոն ձեռնադրութեան եւ օծման կաթողիկոսի եւ հայրապետի ամենայն հայոց»
1. Կանոնի սկիզբ, Ընտրության կարգ (140ա)	1. Կանոնի սկիզբ, Ընտրության կարգ (51ա)	1. Կանոնի սկիզբ, Ընտրության կարգ (7ա)	1. Կանոնի սկիզբ, Ընտրության կարգ (էջ 3)
2. Հսկման կարգ(140ա)	2. Հսկման կարգ (51բ)	2. Հսկման կարգ (7բ)	2. Հսկման կարգ (էջ 3)
3. -	3. -	3. Ա. Չգեստավորման կարգ (7բ)	3. Ա. Չգեստավորման կարգ (Ա.) (էջ 3)
4. Ընծայման կամ հարցատվության կարգ (սկիզբն պատարագին) (140բ-140ա)	4. Ընծայման կամ հարցատվության կարգ (սկիզբն պատարագին) (51բ)	4. Ընծայման կամ հարցատվության կարգ (սկիզբն պատարագին) (7բ)	4. -
5. -	5. -	5. Ս. Պատարագի արարողություն մինչև «Չի ողորմած» (7բ)	5. Ս. Պատարագի արարողություն մինչև «Չի ողորմած» (էջ 3)
6. Սաղմոս ՁԸ (բարձրանում են խորան) (141 ա)	6. Սաղմոս ՁԸ (բարձրանում են խորան) (52ա)	6. Սաղմոս ՁԸ (8ա)	6. Ուխտագիր «(Այս անուն) ծառայ Քրիստոսի...» (էջ 4)
7. Քարոզ (141ա)	7. Քարոզ (52ա)	7. Քարոզ (8ա)	7. Սաղմոս ՁԸ, Քարոզ (էջ 4)
8. Աղոթք (բանածև) «Աստուածային» (141բ-142ա)	8. Աղոթք (բանածև) «Աստուածային» (52ա)	8. Աղոթք (բանածև) «Աստուածային» (8ա)	8. Աղոթք (բանածև) «Աստուածային» (էջ 4)
9. Ձեռնադրության աղոթք, ձեռք դնել (բանածև) - «Ես դնեմ ձեռս ի վերայ...»(142ա)	9. Ձեռնադրության աղոթք, ձեռք դնել (բանածև) - «Ես դնեմ ձեռս ի վերայ...» (52ա)	9. Ձեռնադրության աղոթք, ձեռք դնել (բանածև) - «Մեք դնեմք ձեռս ի վերայ տրա...» (8բ)	9. Ձեռնադրության աղոթք, ձեռք դնել (բանածև) - «Մեք դնեմք ձեռս ի վերայ տրա...» (էջ 4)
10. Աղոթք (142 բ)	10. Աղոթք (52ա)	10. Աղոթք (8բ)	10. Աղոթք (էջ 4)
11. Աստվածաշնչյան ընթերցումներ, Սաղմոս, Ավետարան (150ա)	11. Աստվածաշնչյան ընթերցումներ, Սաղմոս, Ավետարան (57ա)	11. Աստվածաշնչյան ընթերցումներ, Սաղմոս, Ավետարան (բացակայում է Ա Թագ. գրքի համապատասխան ընթերցումը) (11ա)	11. Աստվածաշնչյան ընթերցումներ, Սաղմոս, Ավետարան (բացակայում է Ա Թագ. գրքի համապատասխան ընթերցումը) (էջ 7)
12. -	12. -	12. «Եւ ասի Հաւատամքն», Պատարագի շարունակություն մինչև «Ողջույն» (15 ա)	12. «Եւ ասի Հաւատամքն», Պատարագի շարունակություն մինչև «Ողջույն» (էջ 10)
13. Քարոզ (162բ), Աղոթք (165ա)	13. Քարոզ (64 ա), Աղոթք (66ա)	13. Քարոզ (15 ա), Աղոթք (16 ա)	13. Քարոզ (էջ 11), Աղոթք (էջ 15)
14. Չգեստավորման կարգ, Հայրապետական քողի և զգեստների տվչություն (176ա)	14. Չգեստավորման կարգ, Հայրապետական քողի և զգեստների տվչություն (71բ)	14. -	14. -

15. -	15. -	15. Կաթողիկոսական օծման կարգ - «Եւ առեալ երկուտասանքն զՇիշ իւղոյն...» (19 ք)	15. Կաթողիկոսական օծման կարգ - «Եւ առեալ երիցագոյն Արիիեպիսկոպոսին ի սրբոյ սեղանոյն զոսկեզօծ աղանի...» (էջ 19)
16. -	16. -	16. Ք. Զգեստավորման կարգ, Հայրապետական քողի և զգեստների տվչություն - «Եւ արկանեն ոսկեթել քողս ի վերայ գլխոյ Հայրապետին» (20ա)	16. Ք. Զգեստավորման կարգ, Հայրապետական քողի և զգեստների տվչություն - «Եւ ապա արկանեն զսպիտակ Հայրապետական Քօղն ոսկեթել ի գլուխ Նորայ» (էջ 19)
17. Գահակալության արարողություն, Շարականներ («Այսար ուրախացեալ ցնծան») (Ձեռնադրության ավարտ) (176ք)	17. Գահակալության արարողություն, Շարականներ («Այսար ուրախացեալ ցնծան») (Ձեռնադրության ավարտ) (72ա)	17. -	17. -
18. Պատարագի սկիզբ - «Եւ յորժամ սկիզբն առնէ հայրապետն պատարագին» (177ա)	18. Պատարագի սկիզբ - «Եւ յորժամ սկիզբն առնէ հայրապետն պատարագին» (72ա)	18. -	18. -
19. «Առ խրատ Նորակերտ հայրապետին» և հավարտ պատարագի Աստվածաշնչյան ընթերցումներ (178 ա)	19. «Առ խրատ Նորակերտ հայրապետին և հավարտ պատարագի Աստվածաշնչյան ընթերցումներ (73 ա)	19. Շարական («Այսար ուրախացեալ ցնծան») Աստվածաշնչյան ընթերցումներ (20ա)	19. Շարական («Այսար ուրախացեալ ցնծան») Աստվածաշնչյան ընթերցումներ (էջ 19):
20. Կանոնի ավարտ, Շարական «Այսար ուրախացեալ ցնծան», ձեռագրի գրման ժամանակաշրջանի հիշատակարան (178 ա)	20. Կանոնի ավարտ (74 ք)	20. Քարոզ՝ Սուրբ Խաչիա, Աղոթք՝ Պահպանեա: «Եւ համբուրեն զգագաթ սուրբ Հայրապետին և տան զողջոյնն»: Ձեռնադրության ավարտ, Կանոնի ավարտ: «Ողջոյնից» շարունակվում է Պատարագը (21 ք)	20. «Եւ ապա համբուրեն զգագաթն Հայրապետին և տան զողջոյնն»: Ձեռնադրության ավարտ, «Ողջոյնից» շարունակվում է Պատարագը:
21. -	21. -	21. -	21. Պատարագի ավարտից հետո՝ Շարական՝ «Հրաշափառ Աստուած», թափոր: Վեհարանում՝ Գահակալության արարողություն: Քարոզ՝ Սուրբ Խաչիա, Աղոթք՝ Պահպանեա: Կանոնի ավարտ (էջ 21):

Կաթողիկոսական օծման ծիսակարգն ըստ «Մաշտոց» ծիսարանների

Բովանդակային, ծիսաստվածաբանական և ծիսականոնական տեսանկյունից հետաքրքիր զարգացում է ապրել նաև կաթողիկոսական օծումը: Առաջին «Մաշտոցը», որտեղ բուն ծիսակարգում զետեղված է հայրապետական օծման կարգը, Ղազար Ա. Զահկեցու պատվիրած 1738 թ. Հ^փ 1221 և 1226 ձեռագրերն են: Այս «Մաշտոցները», համաձայն հիշատակագրի հաղորդած տվյալների, գրվել

են երկու օրինակով և բովանդակությամբ ընդհանրապես չեն տարբերվում (տե՛ս ՄՄ ձեռ. Հ^մ 1221, 1738, հիշատակարան գրչության ժամանակի, 82ա-83ա): Սսի և հետագա դարաշրջանների ձեռագրերում, մինչև XVIII դարը բացակայում է օծման դրվագը: 1738 և 1779 թթ. ձեռագրերում և 1876 թ. տպագիր «Մաշտոցում» այսպես է ներկայացված կաթողիկոսական օծման ծիսակարգը (աղ. 2).

Աղյուսակ 2

Կաթողիկոսական օծման ծիսակարգ

Ձեռ. Հ ^մ 1221, Հ ^մ 1226, Էջմիածին, 1738 թ., Ձեռ. Հ ^մ 2891, Հ ^մ 2892, Էջմիածին, 1779 թ.	1876 թ. տպագիր «Մաշտոց», Էջմիածին
Եւ առեալ երկոտոսանքն զՇիշ իւղոյն սրբութեան և հեղցեն ի գագաթ Նուիրելոյն: Եվ ասեն առաքելոյ աղանոյ (ՄՄ Հ ^մ 2891 և Հ ^մ 2892 ձեռագրերում այսպես է նշված. «Եւ ասեն Շարական ԴՁ, Առաքելոյ աղանոյ իջա...», 16ա, 18ա): Եվ ապա բուփի իւրեանց նկարեցեն ի գագաթն խաչանման ասելով. « Օրհնեսցի օծցի և սրբեսցի զգագաթ այս անուն՝ կաթողիկոսիս: Այս նշանաւ սուրբ խաչիս և սուրբ Աւետարանաւ և սուրբ մեռոնաւ և յաւուրս շնորհիւ անումա՛մ Շօր և Որդւոյ և այլն »:	Եւ առեալ երիցագոյն Արհիեպիսկոպոսին ի սրբոյ սեղանոյն զոսկեգօծ աղանի սրբալոյս միտոնի ի ձեռս իւր՝ և բարձրացուցեալ՝ հեղու զմիտոնն ի գագաթն Նուիրելոյն ասելով Շարական ԴՁ. Առաքելոյ աղանոյ և այլն: Դպիրքն.- Ամէն ալելուիա, ալելուիա, ալելուիա: Եւ երկոտասան Արքեպիսկոպոսոնք ի միասին բոյթ մատամբ իւրեանց նկարելով իմն սրբալոյս Միտոնաւ ի գագաթանէն և ի վայր՝ կատարեն զօծումն, որպէս զի առնով իւղոյն զտարագ ճառագայթածն խաչի: Եւ յօծանելն ասէն., « Օրհնեսցի օծցի եւ սրբեսցի գագաթն Տէր (այս անուն) Կաթողիկոսիս, այս նշանաւ սուրբ խաչիս և սուրբ Աւետարանաւ, եւ սուրբ Միտոնաւ, եւ աւուրս շնորհիւ՝ անումա՛մ Շօր եւ Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից »:

Անթիլիասում պահվող Սսի ձեռ. Հ^մ 9-ում Կաթողիկոսական ձեռնադրության կանոնից հետո զետեղված է հայրապետական օծման վերաբերյալ չափաժող հիշատակություն: Այդ «Չափաժող ծիսակարգը», համաձայն Արտավազդ արք. Սյուրմեյանի (տե՛ս Դանիելեան 1984, 97) և Անուշավան վրդ. Դանիելյանի (տե՛ս Սիւրմէեան 1936, 22) կազմած ձեռագրացուցակների, հետագայի կամ վերջին ժամանակների նոտրագրով գրված հավելում է: «Չափաժող ծիսակարգից» մեջբերենք մի հատված, որը զետեղված է կաթողիկոսական ձեռնադրության կանոնից հետո և թագավորական օծման ծիսակարգից առաջ. «Համառօտապես ծանուցանի աստ այսու ոտանաւորաւ, զորպիսութիւն օծման կաթողիկոսին (կարմիրով).

Հնոց սրբոց այս է օրէն, զոր տեսանէք այժմիկ աստէն,
զի երկնային ի լոյս հօրէն, ուսեալք ետուն մեզ համօրէն:
զԿարգ աղօթիցն երբ կատարեն, եպիսկոպոսք որք կանգնեալ են,
զսուրբ միտոնն առեալ բերեն, եւ զհայրապետն օծանեն:
Նախ զգագաթն արհիական, քարշեն նկար խաչանման,
ի ծոծրակէն մինչեւ ի յունչն, զսահմանեալ զօծումն տան:
Ապա յաջոյ ունկան տակէ, ձախոյն ի տակ գայ հասանէ,
նիշ գեղեցիկ մեզ ցուցանէ, մատն Հոգին Սուրբ որ օծող է:
Այլ եւ զճակատն բոլորեն, իւղով սրբով տպավորեն,

ի յականջէն ի վեր տանեն, եւ ծոծրակէն այնպես հանեն:
Դարձեալ ի ծախ տակէ ունկան, բերեն մինչև յունչին վերան,
յետոյ ասեն զաղօթից բան, որ կայ եպիսկոպոս յօժման:

Կաթողիկոս վերածայնեն, նաև բութն օժանեն,

ըստ պատշաճին զաղօթն ասեն, զոր ունկնդիրքն քաջ լսեն» (ԱՄ ձեռ. Հ^մ 9, 1311, 181բ, հմմտ. Սիւրմէեան 1936, 24–25, Դանիելեան 1984, 97):

Այս ծիսակարգը, ամենայն հավանականությամբ, Սսի «Մաշտոց» է մուծվել հետագայում, երբ անհրաժեշտություն կար ինչ-որ կերպ «Մաշտոցներում» արձանագրել հայրապետական օժման դրվագը: Քանի որ բուն ծեսի մեջ հնարավոր չէր զետեղել, այդ պատճառով, իբրև հավելված, ավելացվել է սույն ձեռագրում: Ցավոք, հայտնի չէ ո՛չ չափածոյի հեղինակի անունը, ո՛չ էլ շարադրման ճշգրիտ թվականը. հիմնվելով Սյուրմեյանի և Դանիելյանի ձեռագրագուցակի տվյալների վրա՝ կարելի է նշել, որ այն ուշ շրջանի հավելում է և, վստահաբար, XIV դարում չի գրվել: Այնուամենայնիվ, իրնթացս ուսումնասիրության պարզվել է, որ «Չափածո ծիսակարգի» հեղինակը, ամենայն հավանականությամբ, կարող է լինել Ղազար Զահկեցու աշակերտ Հովհաննես վարդապետ Ամասիացին, սակայն չի բացառվում, որ հեղինակը նաև Ղազար Զահկեցին լինի, կամ վերջինիս պատվերով այլ գրիչ կամ ընդհանրապես այլ հեղինակ է, որը քաջածանոթ է եղել «Մաշտոց» ծիսամատյաններին ու կանոններին: Գրելու ժամանակը, կարծում ենք, XVIII դարն է, քանի որ վերոհիշյալ ծիսակարգի մեջբերումը գրված է նոտրգրով, իսկ այն ավելի շատ շրջանառվել է հատկապես այս դարաշրջանում: Սույն գրչության տեսակի վերաբերյալ Հրաչյա Աճառյանը գրում է. «Նոտրագրի մասին, որ նվազ կարևոր և ավելի քիչ ուսումնասիրված է, չենք կարող ավելի հաստատ խոսել: Առհասարակ համարվում է ծագած XIII-XIV դարերում» (Աճառյան 1984, 620): Ծագած լինելով XIII դարում՝ այն սկսել է լայնորեն տարածվել XV դարից հետո, իսկ XIX դարում աստիճանաբար փոխարինվում է շղագրով (տե՛ս Պետրոսյան 1987, 347: Նոտրգիրը սերում է բոլորգրից, մշակվել ու հարմարեցվել է արագագրության համար, հաշվի է առնված նաև տեղի խնայողությունը: Ըստ այդմ էլ՝ տառերը ձեռք են բերել համապատասխան գծագրումներ, կառուցվածքային ու դիրքային հատկանիշներ: Անվանումը սերում է հունական «դպիր, գրագիր» բառից, մանրամասն տե՛ս Պետրոսյան 1987, 347): Հետևաբար նոտրգիրն առավելապես օգտագործվել է XV–XVIII դդ., և չի բացառվում, որ վերոհիշյալ ծիսակարգն այս շրջանում է ավելացվել Սսի թվակիր «Մաշտոցում»: Բացի այդ, գրիչների աչքից դժվար թե վրիպած լիներ կաթողիկոսական օժման կարևոր դրվագը, այլապես ամենափոքր ձեռագրից արտագրած կլինեին, և մյուս դարերի ձեռագրերում էլ կարտացոլվեր Սսի ձեռագրի մեջ ավելացված օժման կարգը:

Կաթողիկոսական ձեռնադրության կանոնի մեջ, ինչպես նշվեց, մինչև XVIII դար բացակայում է օժման ծեսը: Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի Զահկեցու պատվիրած Հ^մ 1221 և Հ^մ 1226 ձեռագրերը: Նրա ժամանակ գոյություն ունեցող հայրապետական ձեռնադրության «Մաշտոցները», ինչպես հիշատակագիրն է նշում (ԱՄ ձեռ. Հ^մ 1221, 1738, 82ա–83ա), դժվար կիրառելի էին

և միգրացիոն չէին համապատասխանում իր ժամանակի ծիսակատարման ընթացակարգին: Այդ պատճառով Զահկեցին, «բառնալով զաւելորդսն եւ լցուցանելով զթերիսն», կարգավորում է «Հայրապետական Մաշտոցները», հատկապես եպիսկոպոսական ձեռնադրության ծեսը: Մյուս բոլոր ձեռագիր «Մաշտոցներում» ակնհայտորեն տարբերվում է նաև կաթողիկոսական ձեռնադրության ծիսական ընթացքը՝ համեմատած Ղազար Զահկեցու խմբագրած ձեռագրերի հետ: Անկախ այն բանից, թե իրենից առաջ կաթողիկոսներն օծվում էին, թե ոչ, կարող ենք արձանագրել, որ կաթողիկոսական ձեռնադրությունը բարեփոխվել է Ղազար Զահկեցու աշխատասիրությամբ, ի թիվս այլ փոփոխությունների՝ հայրապետական օծման կարգի հավելումով: Հնարավոր է նաև, որ նրա օրոք է Սսի ձեռ. Հ^ր 9 «Մաշտոցում» ավելացվել կաթողիկոսական օծման վերաբերյալ «Չափածո ծիսակարգը»: Այսպիսով, Զահկեցու խմբագրած վերոհիշյալ ձեռագրերը ծիսական աստվածաբանության տեսանկյունից շատ արժեքավոր են և արդի ծիսակարգի հիմքն են կազմում:

Եզրակացություններ

- Կաթողիկոսական ձեռնադրության կանոնը բովանդակային և ծիսական նոնական առումով տարբեր դարաշրջաններում կրել է տարաբնույթ փոփոխություններ, որոնք առավել պատկերավոր երևում են աղյուսակների միջոցով:

- Մեր քննած և համապարփակ կերպով լուսաբանած ամենավաղ Կաթողիկոսական ձեռնադրության ծիսակարգը հանդիպում է 1311 թ. գրված ձեռ. Հ^ր 9 Մաշտոցում:

- Խնդրո առարկա նյութի քննությամբ լուսաբանվեցին նաև կաթողիկոսական օծման վերաբերյալ ձեռագրերում հանդիպող տեղեկություններն ու ծիսակարգի բովանդակությունը:

- 1311 թ. Սսի «Մաշտոցում» ավելացված կաթողիկոսական օծման վերաբերյալ «Չափածո ծիսակարգը» գրված է նոտրգրով, իսկ գրի այդ տեսակի գործածությունը սկսված է XIII–XIV դդ., բայց առավելաբար կիրառվել է հատկապես XV–XVIII դդ.: Հիմնվելով այս և մեր ներկայացրած այլ փաստերի վրա, կարծում ենք՝ այն ավելացվել է XVIII դ. սկզբին:

- Մեր կատարած քննության արդյունքում պարզվել է, որ «Չափածո ծիսակարգի» հավանական հեղինակներ կամ համահեղինակներ կարող են լինել Հովհաննես Ամասիացին և Ղազար Զահկեցին:

- Կաթողիկոսական ձեռնադրության ծիսակարգը զգալիորեն բարեփոխվել և խմբագրվել է Ղազար Ա. Զահկեցու ջանքերով: Արդի ծիսակարգը հիմնված է Զահկեցու բարեփոխած ձեռագրի վրա: Հավանաբար, «Մաշտոց» ծիսամատյաններում նրա օրոք է մուտք գործել «Կաթողիկոսական օծման կանոնը»:

Շնորհակալական

Խնդրո առարկա նյութի հետազոտության նպատակով մեզ հնարավորություն է ընձեռվել օգտվել ձեռագրերից, որի համար մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում Երևանի ՄՄ տնօրինությանը, Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկո-

սության Անթիլիասի Մատենադարանին (ԱՄ), Վենետիկի Մատենադարանին (ՎՄ), Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի տեսչությանը: Շնորհակալություն ենք հայտնում նաև մեր գիտական ղեկավար փիլ. գիտ. դոկտ. տիար Հակոբ Քյոսեյանին, ինչպես նաև նրանց, ովքեր այս և այլ կերպ օժանդակել են ձեռագրերի ձեռքբերման, հոդվածում քննարկվող թեմայի ուսումնասիրության հարցերում:

Գրականություն/References/Литература

1. Աճառյան Հ. 1984, Հայոց գրերը, Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
Acharian H. 1984, *Armenian Letters*. Yerevan, Yerevan University Press (in Armenian).
2. ԱՄ (Անթիլիասի Մատենադարան) ձեռ. Հ^մ 9, «Սոյ Մայր Մաշտոց», 1311:
AM (Antelias Manuscript Repository), Manuscript no. 9, Mother Mashtots of Sis, 1311 (in Armenian).
3. Դանիելյան Ա. վրդ. 1984, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մեծի տանն Կիլիկիո կաթողիկոսութեան, Անթիլիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ:
Archim. Danielian A. 1984, Main Catalog of Armenian Manuscripts of the Catholicosate of the Great House of Cilicia, Antelias, Printing House of the Catholicosate of the Great House of Cilicia (in Armenian).
4. Կանոն ձեռնադրութեան եւ օծման կաթողիկոսի 1876 – Կանոն ձեռնադրութեան եւ օծման կաթողիկոսի եւ հայրապետի ամենայն հայոց, Վաղարշապատ, ի տպարանի Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի:
Canon of Ordination and Consecration of the Catholicos 1876, Vagharshapat, Printing House of the Holy Catholicosate of Etchmiadzin (in Armenian).
5. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 4997, 1461:
MM (Matenadaran Manuscript Repository), Manuscript no. 4997, 1461 (in Armenian).
6. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 1221, 1738:
MM Manuscript no. 1221, 1738 (in Armenian).
7. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 1226, 1738:
MM Manuscript no. 1226, 1738 (in Armenian).
8. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 2891, 1779:
MM Manuscript no. 2891, 1779 (in Armenian).
9. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 2892, 1779:
MM Manuscript no. 2892, 1779 (in Armenian).
10. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 5702, 1471:
MM Manuscript no. 5702, 1471 (in Armenian).
11. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 1084, 1498:
MM Manuscript no. 1084, 1498 (in Armenian).
12. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 998, 1546:
MM Manuscript no. 998, 1546 (in Armenian).
13. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 1043, ԺԶ դար:

- hr/>
- MM Manuscript no. 1043, 16TH Century (in Armenian).
14. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 1088, 1616:
MM Manuscript no. 1088, 1616 (in Armenian).
15. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 953, 1651-1656:
MM Manuscript no. 953, 1651-1656 (in Armenian).
16. Պետրոսյան Հ.Զ. 1987, Հայերենագիտական բառարան, Երևան:
Petrosyan H.Z. 1987, *Armenological Dictionary*, Yerevan (in Armenian).
17. Սիրմէեան Ա. արք. 1936, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի եւ մասնաւորաց Անթիլիասի ու մասնաւորաց, հ. Բ, Հալէպ, տպ., Ա. Տէր-Սահակեան:
Abp. Surmeian A. 1936, *Main Catalog of Armenian Manuscripts of Aleppo and Private Collections of Antelias*, vol. 2, Aleppo, A. Ter-Sahakyan Publishing House (in Armenian).
18. ՎՄ (Վենետիկի Մատենադարան) ձեռ. Հ^մ 1173, 1345:
VM (Venice Manuscript Repository), Manuscript no. 1173, 1345 (in Armenian).
19. ՎՄ ձեռ. Հ^մ 960, 1364:
VM Manuscript no. 960, 1364 (in Armenian).
20. Բյոշկերեան Ա., Սուքիասեան Կ., Քէօսեան Յ. 2004, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, Մաշտոցի անուան Մատենադարան, հ. Դ, Երևան:
Kyoshkeryan A., Sukiasyan K., Keoseyan H. 2004, *Main Catalog of Armenian Manuscripts*, Mesrop Mashtots Matenadaran, vol. 4, Yerevan (in Armenian).